

A nyelvi változás beszédjelenségeinek vizsgálata

Kutatási terv
Auszmann Anita

1. A kutatás előzményei

A nyelvészeti kutatások időről időre foglalkoznak a nyelvi változással, időről időre szükségzerű is, hiszen a nyelv, ahogy a nyelvet használó társadalom, a nyelvhasználót körülvevő világ is, folyamatosan változik (Wardhaugh 1995, Labov 2006). A megfigyelhető változások minden korban eltérő üteműek, bizonyos időszakokban gyorsabbak, máskor lassabbak (Benkő 1988). A nyelvi változások a beszédprodukción és a beszédmegértés egymásra gyakorolt hatásaiban alakulnak ki. A hallgató a változatokat a beszédfeldolgozáson keresztül értékeli, viszont a beszédprodukción keresztül történik meg az elfogadott nyelvi jelenség megerősítése (Ohala 2012). Ha az adott jelenség egyre több beszélő beszédében megjelenik, és huzamosabb ideig meg is marad, akkor a változás bekövetkezik a beszédben (Crystal 1998).

A beszéd változásainak szubjektív megítélése – mind produkciós, mind percepciós oldalról közelítve – bizonytalan, hiszen a hallgató folyamatosan adaptálódik a módosulásokhoz. A legmeghatározóbb változást az artikulációs gazdaságosságra törekvésben látták a hetvenes években (pl. Lindblom 1990). Összességében elmondható, hogy a hangváltozások mutatnak lexikális hatásokat (Labov 2007), rendszerint fokozatosak, de koronként változó üteműek (Kiss–Pusztai 2005). Új szemléletet képvisel Ohala (2012), miszerint a változások a hallgató irányából indulnak el, aki tévesen észlel bizonyos jelenségeket, ezáltal másképp interpretálja például a beszélő által ejtett beszédhangot. Ez indíthat el egy módosulási tendenciát, amely visszahat a beszélők artikulációs gesztusaira.

Korábban megfelelő mennyiségű spontánbeszéd-felvétel és megbízható módszertan hiányában nem volt lehetőség olyan átfogó kutatás végzésére, amely a beszéd két időbeli állapotát kísérte volna összehasonlítani, illetve a közben végbemenő módosulásokat feltárni. A különböző beszédanyagokon, különböző szempontok szerint elvégzett kutatások értéke nem vonható kétségbe, ugyanakkor adekvátabb eredményeket hozhat az azonos kutatási aspektus és metodológia, valamint egyes jelenségek behatóbb tanulmányozása.

2. A három évre tervezett kutatás célja

A jelen kutatás célja a nyelvi változás egyes beszédjelenségeinek fonetikai vizsgálata. Ha adott időpillanatban vizsgáljuk a beszéd bármely jelenségét, és rendelkezésre állnak a megfelelő korábbi adatok, akkor ezek összehasonlításával feltárhatók a módosult paraméterek. Kutatásom során mintegy negyven évnyi időkülönbséggel igyekszem feltárni a beszéd bizonyos elemeit érintő módosulások, (esetleges) változások irányát és mértékét.

A kutatás egymással összefüggő beszédjelenségek elemzését tűzi ki célul, amelyek részben a beszéd szegmentális szerkezetének, részben a spontán beszéd egészének egyes jellemzői.

A három évre tervezett kutatás két nagy részterülete:

- a beszéd szegmentális szintjének vizsgálatán belül egyes magánhangzók akusztikai-fonetikai szerkezetének produkciós és percepció elemzése, valamint
- a spontán beszéd egészének összehasonlító elemzése, amely érinti a temporális sajátosságokat, a közlésstruktúrákat és a megakadásjelenségeket.

A szegmentális szint összevető elemzése

A beszédhangok esetében a legfontosabb kérdés, hogy vajon az egyes hangok képzési jegyeiben mekkora és milyen irányú módosulás, változás figyelhető meg negyven év elteltével. A kiinduló feltételezésem az, hogy az elmúlt négy évtizedben a magyar spontán közlésekben jellegzetes módosulások (esetleges változások?) figyelhetők meg, amelyek egyfelől a nyelv vízszintes mozgásával kapcsolatosak egyes magánhangzók artikulációjában, másfelől a fonológiai időtartamok objektív realizálódásának kérdésköréhez tartoznak. Az elsőhöz tartozik például az [a:] hang képzésének helye a szájüregben (akusztikai következmények, vö. Gósy 2012), továbbá a hátul képzett alsó nyelvállású magánhangzó stabilitása, ugyancsak a nyelv vízszintes mozgásának tekintetében. Mindkét magánhangzó esetében a nyelv vízszintes mozgását tekintve elmozdulás figyelhető meg a szájüreg elülső része felé. Feltételezésem szerint az elvégezni kívánt vizsgálatok eredményei megerősíthetik az erre vonatkozó benyomásokat. A beszélők egyfajta gazdaságosságra törekcsenek az ejtésben, ezért igyekszenek a többségtől távolabb képzett beszédhangokat egymáshoz közelebb megvalósítani az ejtésben. Ezt a nyelvmozgást érintő módosulást a magánhangzók második formánsában kódolt információ – az összevető mérésorozat eredményeként – igazolhatja, avagy éppen ellenkezőleg, nem fogja alátámasztani a hipotézist. A nyelv függőleges mozgására is hathat az ejtési gazdaságosság, ekkor az első formánsban kódolt információ objektív vizsgálata erősíthet meg vagy cáfolhatja a szájüreg közepe felé tolódást az említett két alsóbb nyelvállású magánhangzó esetében.

Újra és újra felmerülő kérdés a magánhangzók fonológiai időtartamának realizálódása a spontán beszédben, különösen a felső nyelvállásúaké (Mády 2008, Siptár 2006). Tervezem annak összehasonlító vizsgálatát, hogy a felső és a középső nyelvállású magánhangzók fonológiai időtartam-különbsége milyen mértékben adatolható a negyven évvel ezelőtti és a mostani beszélők ejtésében.

A spontán beszéd egészét érintő vizsgálatok

A temporális struktúrák összevetése során foglalkozom az artikulációs tempó jellemzőivel a beszédszakaszok szintjén, a beszédtempó esetleges változásával, ezen belül a szünettartás kérdéskörével. Korábbi kutatások a beszéd relatív gyorsulását mutatták ki (pl. Kassai 1993), ennek alapján feltételezem, hogy a Szalag Korpusz, valamint a BEA adatbázis spontánbeszéd-felvételeinek artikulációs és beszédtempó értékeiben eltérések mutathatók ki. A hipotézisem az, hogy a mai beszélők beszédét gyorsabb artikulációs és lassabb beszédtempó jellemzi. Megfigyeléseink szerint a néma és a kitöltött szünetek előfordulása és fonetikai jellemzőik jellegzetes módosulásokat mutatnak az elmúlt négy évtizedben. Abban az esetben, ha a mért adatok alátámasztják a megfigyeléseinket, igyekszenk interpretálni, illetőleg megmagyarázni a temporális változások nyelvi és esetleg nem nyelvi okait és összefüggéseiket.

Mindezekkel kapcsolatosak a közlésstruktúrák sajátosságai, a beszélői tagolás, és ennek fonetikai realizációi, valamint a hallgató beszédfeldolgozásának jellemzői. A nyelvészet különböző diszciplínái vizsgálják, hogy a beszélt nyelv milyen egységekre tagolható, hiszen spontán beszédben egyértelmű határjelölőket kevéssé találunk, a tagolás sokkal inkább automatikus és igen gyakran személyfüggő (pl. Váradi 2012). A hallgató számára a szintaktikai, szemantikai, valamint prozódiai tényezők segítik a szegmentálást. A beszélő a közlései temporális sajátosságait az érthetőségnek rendeli alá, vagyis igyekszik figyelembe venni a hallgató feldolgozási mechanizmusát (Quéné 2007). Hipotéziseim szerint a mai kor beszélői tagoltabban beszélnek, ugyanis a (bizonyos értelemben) felgyorsult tempó, a (nemegyszer) pergőbb párbeszédök következtében és a rejtett beszédtervezési folyamatok egyidejű működtetésének nehézségei miatt rövidebb közlésegyeségeket hangosítunk meg. A valódi okok feltárásához a kontextuselemzések, a tartalom és a fonetikai forma összevetéseinek adatai szolgálnak majd információval.

A spontán beszéd természetes velejárói a megakadásjelenségek (Shriberg 2001), amelyek – az eddigi kutatások eredményeinek ismeretében (Gósy–Gyarmathy 2008) – arra utalnak, hogy a beszélők stratégiai módosultak, talán változtak is, és ezek a különféle típusú megakadásokban tükröződnek. Kutatásunknak ebben az aspektusában azt valószínűsítjük, hogy a mai beszélők esetében több lesz a kitöltött szünet, a néma szünetek ritkábban és rövidebb időtartamban jelennek meg, mint a Szalag Korpusz 40 évvel ezelőtti beszélőinek esetében. Elemzéseink a négy évtized alatt bekövetkezett módosulások irányait és sajátosságait fogja jellemezni, és igyekszik nyelvészeti megalapozottságú magyarázatot adni ezekre.

A nyelvi változás beszédjelenségeinek kutatása meghatározó a nyelvi működések, a közléseket létrehozó és kivitelező folyamatok és a nyelvhasználat mind jobb megismerése szempontjából. A módosulások, az esetleges változások sajátosságainak és a tendenciáknak a leírása rávilágít a nyelvi működéseket kiváltó, motiváló tényezőkre. Az összehasonlító elemzésekkel azonosítható a változások kiterjedtsége, meghatározhatók a főbb vonulatok. Minderre akkor van lehetőség, ha technikailag megfelelő beszédanyagokon végezhető az elemzések.

A tervezett elemzésekhez felhasználandó két beszédadatbázis rövid jellemzése

1. BEA (BEszélt Nyelvi Adatbázis): számos kutatás számára biztosította már a megfelelő számú adatközlőket, ami a vonatkozó fonetikai kutatások szempontjából elengedhetetlen. A mintegy 330 órányi anyaga lehetővé teszi, hogy ezen a nagyméretű korpuszon átfogó, a beszéd számos részére és sajátosságára kiterjedő kutatásokat végezhesenek (Gósy et al. 2012). A BEA felvételei meghatározott protokollt követnek, melyek részei a következők: mondatisméltés, narratíva, véleménykifejtés, tartalomösszegzés, társalgás és felolvasás. Az adatbázis értékét növeli, hogy a hanganyagokat ugyanazon felvételi körülmények között rögzítették.
2. Szalag Korpusz: a 20. század utolsó harmadában rögzített, valamint az ugyanebben az időben az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Laboratóriumában stúdiókörülmények között felvett, különböző beszédstílusokat tartalmazó hanganyagok. A beszédanyagokat magnetofonszalagokra rögzítették (1970–80-as évek), amelyeket részben már archiváltak. A felvételek köznyelvi beszélők spontán beszédét, felolvasásait, illetve kérdésekre adott rövidebb-hosszabb válaszait tartalmazzák. A felvételek digitalizálása megkezdődött, az anyagok jó része műszeres

vizsgálatra alkalmas. A kétféle hanganyag elegendő mennyiségű összehasonlítható beszédanyagot tartalmaz ahhoz, hogy a fentiekben összegzett, a nyelvi módosulást, változást igazolni szándékozó kutatásokhoz felhasználható legyen.

A kutatások időzítése

A tervezett összehasonlító vizsgálatok elvégzéséhez a BEA adatbázisból és a Szalag korpuszból vett felvételeket három szinten tervezem annotálni a Praat (Boersma–Weenink 2010) szoftverrel: az első szinten a beszédszakaszokat a közlésstruktúrák, valamint a beszéd temporális viszonyainak vizsgálatához, a másodikon pedig a szavakat, a szüneteket és a megakadásjelenségeket annotálom a részletes akusztikai-fonetikai szerkezetek vizsgálatához. Az annotálás az első szakaszban automatikus módszerrel (speciális beszédfelismerő szoftverrel, MAUS) fog történni, majd manuálisan – vizuális és auditív ellenőrzés által – korrigálom a pontos hanghatárokat. A Szalag Korpusz beszédanyagainak egy részéhez archiválási munkálatok elvégzésére is szükség lesz.

A kutatás során 30-30 beszélő mintegy 30-30 órányi beszédének vizsgálatát tervezem (mai beszélők és a 40 évvel ezelőttiek).

A méréseket ugyancsak a Praat program felhasználásával tervezem. A kapott eredményektől függően tervezek beszédészlelési kísérleteket is az objektív adatok beszédpercepciók értékének ellenőrzésére. A mért adatok statisztikai elemzéséhez az SPSS szoftvert használom.

A tervezett vizsgálatok a három évre lebontva

- Első év: a szükséges felvételek archiválása, szegmentális elemzések, összevetések.
- Második év: a beszéd temporális sajátosságainak vizsgálata, a tempó, a szünetek, a beszédszakaszok mérése, összefüggéseik összevető elemzése.
- Harmadik év: a közlésstruktúrák és a megakadásjelenségek tanulmányozása, valamint a három nagy terület eredményeinek átfogó elemzése.

3. A kutatás jelentősége

Kutatásaim várható eredményei első ízben fognak rámutatni a változások alapvető sajátosságaira mért adatok alapján a mintegy négy évtizednyi időkülönbség függvényében. A vizsgálatok jelentősége, hogy a beszéd egyes részeinek nem statikus leírását kívánom elkészíteni, hanem köznyelvi beszélők spontán beszédének elemzése által a folyamatosan változó nyelv módosulásának irányvonalát szeretném felvázolni (a vizsgált jelenségek mentén). Negyven év relatíve rövid időnek számít a nyelv (és a beszélők) életében, de úgy gondolom, elegendő ahhoz, hogy kimutathatók legyenek olyan módosulások, (esetleges) változások, amelyek hozzájárulnak a nyelvi változások jobb megértéséhez és értelmezéséhez. A majdani eredmények az adott adatközlői csoportra nézve mutatnak pontos adatokat, ugyanakkor óvatos általánosításokat és következtetéseket is engednek megfogalmazni. Vállalom, hogy az elvégzett kutatások során kapott eredményekből előadásokat tartok és tanulmányokat publikálok.

Irodalom

- Boersma, Paul – Weenink, David 2010. *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.1.13) [Computer program] <http://www.praat.org/>
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy 2012. Az alsóbb nyelvválású magyar magánhangzók formánsszerkezete. In: Gósy M (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 43-67.
- Gósy et al. 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: Gósy M (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9-24.
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya 2008. Nyelvhasználati változás. *Magyar Nyelvőr* 132, 206–222.
- Kassai Ilona 1993. Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? *Beszédkutatás* 1993. 62–69.
- Kiss Jenő - Pusztai Ferenc (szerk.) 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Labov, William 2006. A sociolinguistic perspective on sociophonetic research. *Journal of Phonetics* 34. 500-515.
- Labov, William 2007. Transmission and diffusion. *Language* 83. 344-387.
- Lindblom, B. (1990). Explaining phonetic variation: A sketch of the H&H theory. In: *Speech production and speech modelling*. Springer Netherlands. 403-439.
- Mády Katalin (2008) Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográffal normál és gyors beszédben. *Beszédkutatás* 2008. 52-67.
- Ohala, John J. 2012 The listener as a source of sound change (perception, production, and social factors). In Solé, Maria-Josep - Recasens, Daniel (eds.): *The initiation of sound change*. John Benjamins, Amsterdam, 21-36.
- Quené Hugo 2007. On the just noticeable difference for tempo in speech. *Journal of Phonetics* 35. 353–362.
- Shriberg, Elizabeth 2001. To „errrr” is human: ecology and acoustic of speech disfluencies. *Journal of the International Phonetic Association* 31. 153–169.
- Siptár Péter 2006. A magyar magánhangzó-harmóniáról. In: Sipőcz Katalin és Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések nyelvekről, népekről, és a profán medvéről. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged: SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 153–180.
- Váradia Viola 2012. Bekezdések a spontán beszédben. In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezésig*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 304-315.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.